

СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК СЕЛА ЯК УМОВА ДОСЯГНЕННЯ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Висвітлено проблеми соціального розвитку села та шляхи їх вирішення. Проаналізовано та визначено рівень і якість життя населення сільської місцевості у таких сферах, як демографічна, на ринку праці, розвиток соціальної інфраструктури. Подано низку пропозицій щодо державної політики стосовно вирішення соціально-економічних проблем розвитку українського села.

Ключові слова: сільське населення, чисельність населення, соціальний розвиток села, демографічне навантаження, економічно-активне населення, соціальна та побутова інфраструктури.

Постановка проблеми. Аналіз динаміки процесів, що визначають рівень життя сільського населення на сучасному етапі, вказує на незадовільний стан соціально-економічного розвитку сільських територій, для яких на сучасному етапі розвитку ринкових перетворень характерні глибока демографічна криза, брак мотивації до праці, безробіття, витік трудових ресурсів, занепад соціальної інфраструктури та «вимирання» населених пунктів тощо.

Стан дослідження. Останніми роками проблемам соціального розвитку села та їх впливу на агропродовольче підприємництво присвячена низка досліджень. Проблемам соціального розвитку сільських територій значну увагу приділяють вітчизняні дослідники, серед яких: Г. Гончаренко, М. Дем'яненко, М. Корецький, М. Лукінов, С. Майовець, І. Михасюк, Г. Мостовий, О. Онищенко, Б. Пасхвер, В. Рябоконт, П. Саблук, В. Ситник, М. Хорунжий та інші.

Мета статті – визначити проблеми соціального розвитку села та окреслити шляхи їх вирішення.

Виклад основних положень. Несприятливі тенденції щодо погіршення рівня та якості життя в сільській місцевості спостерігаються у таких сферах: демографічній, на ринку праці, розвитку соціальної та побутової інфраструктури тощо.

Зауважимо, що у демографічній сфері відбувається випереджаюче зменшення чисельності населення в сільській місцевості. Це, своєю чергою, є причиною поступового зменшення частини сільського та зростання міського населення України. Причому, цей процес відбувається з причин і природного скорочення за рахунок дисбалансу народжуваності та смертності, і міграції. У 2002–2013 рр. середньоріч-

ні темпи зменшення чисельності сільського населення становили близько 1,3% або близько 200 тис. осіб щороку [10]. Чисельність сільського населення у 2013 р. зменшилась на 1,7 млн. осіб, або на 10,69%, порівняно із 2002 р.

Скорочення сільської частини населення через згадані фактори призводить до збільшення демографічного навантаження в сільській місцевості, що посилює ресурсні потреби для вирішення економічних та соціальних проблем, пов'язаних із соціальним забезпеченням непрацездатної частини населення та є додатковим тягарем на бюджети сільських районів. Для розрахунку загального демографічного навантаження нами використано формулу:

$$K_{H.3AG} = \frac{S_{0-14} + S_{65+}}{S_{15-64}} \times 1000, \quad (1)$$

де, S_{0-14} , S_{65+} , – чисельність дітей та осіб віком 65 років і старше, що не входять до працездатного населення, осіб; S_{15-64} – чисельність працездатного населення віком 15–64 років, осіб.

На основі розрахунків загального демографічного навантаження та демографічного навантаження у сільській місцевості осіб молодшого та старшого за працездатний вік за регіонами у 2013 р., нами побудовано рис. 1.

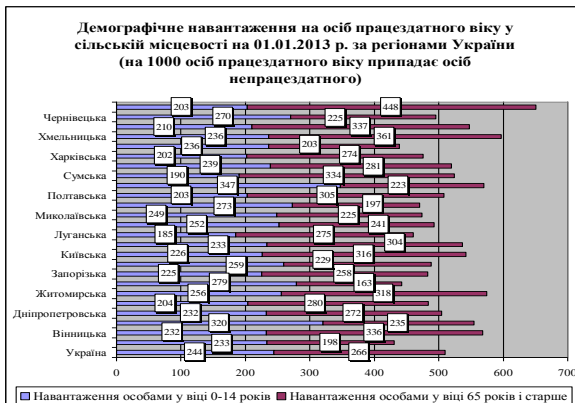

Рис. 1. Демографічне навантаження на осіб працездатного віку у сільській місцевості на 01.01.2013 р., за регіонами України, осіб¹

¹ Розраховано автором на основі статистичних даних [11, с. 170].

Аналіз рис. 1 свідчить про те, що рівень демографічного навантаження у сільській місцевості на 01.01.2013 р. суттєво відрізняється за регіонами України.

Так, найбільше навантаження на осіб у віці 65 років і старше спостерігаємо у Чернігівській (448 осіб), Черкаській (337 осіб), Хмельницькій (361 особа), Сумській (334 особи), Полтавській (305 осіб), Кіровоградській (304 особи), Київській (316 осіб), Житомирській (318 осіб) та Вінницькій областях (336 осіб). Отже, робимо висновок, що з усіх вікових груп сільського населення найбільше навантаження припадає на людей віком більше 65 років, але в Чернівецькій (270 осіб у віці 0–14 років порівняно із 225 особами у віці 65 років і більше), Херсонській (236 порівняно із 203), Рівненській (347 порівняно із 223), Одеській (273 порівняно із 197), Миколаївській (249 порівняно із 225), Львівській (252 порівняно із 241), Івано-Франківській (259 порівняно із 229), Закарпатській (279 порівняно із 163) та Волинській (320 порівняно із 235) областях навантаження молодшого за працездатний вік, а саме на осіб віком 0–14 років, перебільшує такий показник осіб у віці 65 років і старше.

Відтак переважна частка соціальних видатків у більшості регіонів країни вже не може розглядатися як прямі інвестиції в людський капітал.

Тому, вважаємо, що виправлення демографічної ситуації, що виникли, вимагає розроблення цілком нових підходів у соціальній сфері, насамперед в галузі охорони здоров'я й пенсійного забезпечення населення.

Зниження відтворення сільського населення супроводжується насамперед із відносно *низькою кількістю шлюбів і стабільною ситуацією щодо процесів розлучень у 2005–2012 рр.*

Детальний аналіз табл. 1 свідчить про зниження і загальної кількості зареєстрованих шлюбів у сільській місцевості у 2005–2012 рр. (із 79254 у 2005 р. до 66457 у 2012 р.), і кількості таких шлюбів на 1000 осіб наявного населення (або загальний коефіцієнт шлюбності у сільській місцевості) у досліджуваній період з 5,2 одиниць у 2005 р. до 4,7 одиниць у 2012 р.

Досліджуючи показники загальної кількості зареєстрованих розлучень та кількості розлучень на 1000 осіб наявного населення у аналізованому періоді 2005–2012 рр., спостерігаємо тенденцію до зниження останніх, що пов'язано насамперед із скороченням кількості сільського населення України і значною міграцією до міських поселень.

Так, коефіцієнт розлучень (тобто кількість розлучень на 1000 осіб наявного населення) у 2012 р. порівняно із 2005 р. зменшився у 4,5 рази.

Таблиця 1

**Чисельність шлюбів і розлучень у сільській місцевості
у 2005–2012 рр., одиниць¹**

Показники	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Кількість зареєстрованих шлюбів, одиниць	79254	84455	98786	77160	78921	74253	85635	66457
на 1000 наявного населення	5,2	5,6	6,7	5,3	5,4	5,2	6,0	4,7
Кількість зареєстрованих розлучень, одиниць	41484	40130	39734	37936	32758	27500	11220	8055
на 1000 наявного населення	2,7	2,7	2,7	2,6	2,3	1,9	0,8	0,6

Дослідження рівня та якості життя населення в сільській місцевості **на ринку праці** підтвердили, що чисельність економічно активного населення сільської місцевості України віком 15–70 років у 2012 р. становила 6878,6 тис. осіб і зменшилась на 16 тис. осіб порівняно з 2000 р. [7, с. 95–99].

Зауважимо, що для сільської місцевості характерним є високий рівень економічно неактивного населення. У 2012 р. в Україні з 12,1 млн. економічно неактивних осіб (тих, хто не є ані зайнятим, ані безробітним) віком 15–70 років 3,3 млн. осіб (або 27,2%) становило населення, яке проживає у сільській місцевості [4, с. 51]. Майже кожна друга економічно неактивна особа серед сільського населення є пенсіонером, кожна четверта особа належить до категорії студентів та учнів.

¹ Таблицю побудовано на основі Банку даних «Статистика населення України» Державної служби статистики України та інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи Національної академії наук України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.database.ukrcensus.gov.ua/Mult/Dialog/Saveshow.asp

На наш погляд, більш виражена негативна динаміка спостерігається щодо *рівня зайнятості* сільського населення працездатного віку. Здійснюючи аналіз рівня зайнятості сільського населення віком 15–70 років, зауважимо, що у 2012 р. порівняно з 2000 р. останній зріс з 57,3% до 62,7%, що відображено на рис. 2.

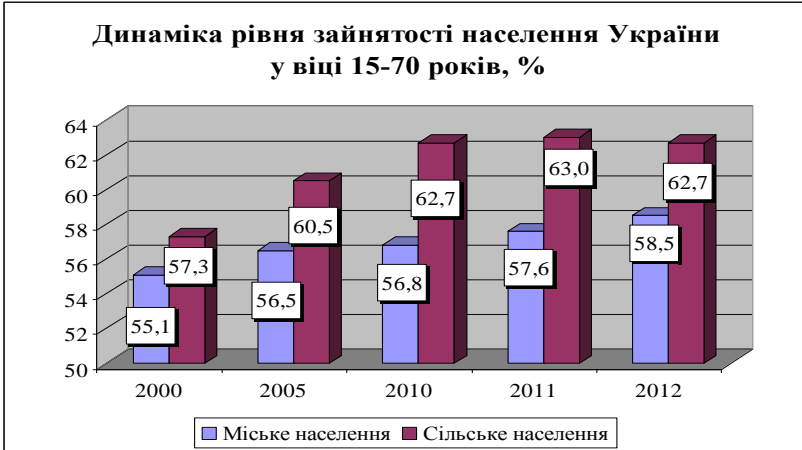

Рис. 2. Динаміка рівня зайнятості населення України у віці 15–70 років, % [9, с. 351]

Структура зайнятості сільського населення за професійними групами у віці 15–70 років характеризується значною часткою працівників найпростіших професій.

У 2012 р. майже кожен другий працівник у сільській місцевості займався діяльністю, що не потребувала спеціальної підготовки й освіти.

Частка зайнятих, які входять до групи «найпростіші професії», становила 50,7% у загальній чисельності зайнятого сільського населення, у той час як у місті такий показник становив лише 11,1% [1, с. 80].

Позитивною тенденцією є зменшення *рівня безробіття* сільського населення. Кількість безробітних у віці 15–70 років серед сільського населення у 2012 р. порівняно з 2011 р. зменшилася на 13,7 тис. осіб, або на 2,6%, та становила 507,9 тис. осіб. Динаміку кількості безробітного сільського населення України у віці 15–70 років у 2008–2012 рр. зображено на рис. 3.

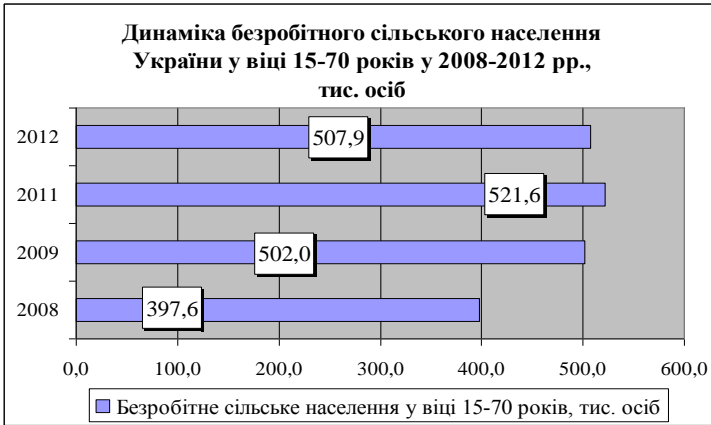

Рис. 3. Динаміка безробітного сільського населення України у віці 15–70 років у 2008–2012 рр., тис. осіб [1]

Рівень безробіття населення віком 15–70 років знизився у 2012 р. на 0,1% порівняно з 2011 р. та становив 7,4% економічно активного населення зазначеного віку. За даними Державної служби зайнятості, у 2012 р. на обліку перебувало 555,2 тис. безробітних серед сільських мешканців (41% всіх безробітних на обліку). У більшості регіонів України серед зареєстрованих безробітних кожен другий – мешканець сільської місцевості.

Здійснивши аналіз рівня та якості життя населення в сільській місцевості у **сфері розвитку соціально-культурної та побутової інфраструктур** (роздрібна торгівля та сфера послуг; будівництво; житлово-комунальне господарство; освіта; культура; охорона здоров'я; фізична культура та спорт), зауважимо, що скрутне становище економіки села, тривале недофінансування соціальної сфери призвели до загрози фізичного руйнування її матеріально-технічного потенціалу.

У цілому, здійснюючи аналіз показників середнього розміру загальної площі *житла* населення України на одну особу у 2005–2013 рр., що зображено на рис. 4., можна стверджувати, що і у міській місцевості, і у сільській спостерігаємо зниження середнього рівня загальної житлової площі на особу із 21,2 м² у 2005 р. до 14,6 м² у 2013 р. щодо міських поселень та із 24,5 м² у 2005 р. до 17,2 м² у 2013 р. Хоча із 2010 р. такий показник має тенденцію до зростання і у міській, і у сільській місцевостях відповідно на 2,1% та 2,6% у 2013 р. порівняно із 2010 р.

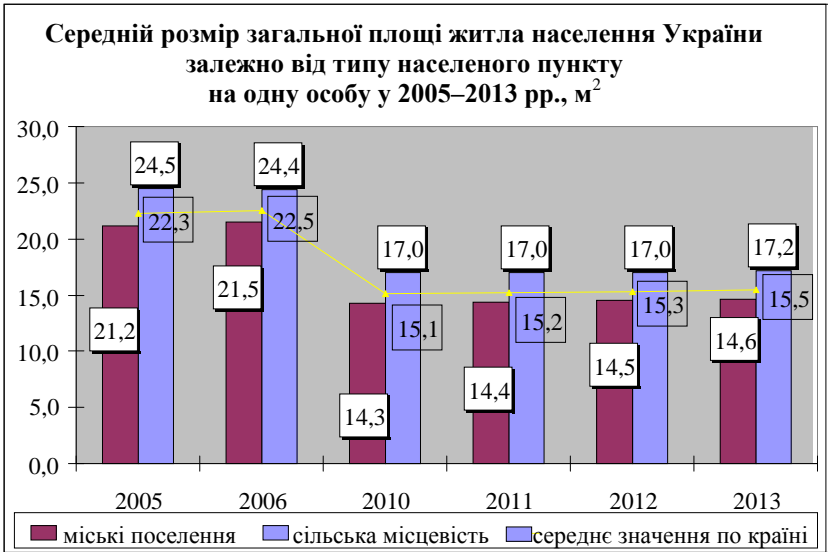

Рис. 4. Середній розмір загальної площі житла населення України залежно від типу населеного пункту на одну особу у 2005–2013 рр., м² [8, с. 27–28]

Поряд із проблемою забезпечення сільського населення житловою площею на одну особу, вважаємо, що зазначений статистичний аналіз доцільно доповнити характеристиками та економічною оцінкою показників *благоустрою* житлового фонду у сільській місцевості.

Показники розподілу домогосподарств у сільській місцевості за наявності в їхньому житлі певних зручностей у 2010–2013 рр. відображено у табл. 2.

Аналіз статистичних даних табл. 2 свідчить про поступове покращення якісних індикаторів умов проживання саме сільських домогосподарств. Зауважимо, що у 2010–2013 рр. значна частина сільських домогосподарств перейшла із центрального опалення на індивідуальну систему опалення, відтак спостерігаємо зменшення частки домогосподарств, які користувалися центральним опаленням, на 0,9% із 1,5% у 2010 р. до 0,6% у 2013 р. та зростання частки домогосподарств сільської місцевості, які дедалі більше використовують індивідуальну систему опалення із 50,7% у 2010 р. до 53,5% у 2013 р.

**Обладнання сільського житлового фонду
у 2010–2013 рр., % [8, с. 38–39]**

Розподіл домогосподарств у % за наявністю в їхньому житлі:	2010	2011	2012	2013
центрального опалення	1,5	1,0	0,7	0,6
індивідуальної системи опалення	50,7	51,4	53,0	53,5
водопроводу	31,0	34,4	35,6	40,5
каналізації	29,8	32,4	34,4	38,1
гарячого водопостачання	4,7	5,7	5,7	7,9
газової колонки	7,4	9,1	9,9	9,5
централізованого газопостачання	52,4	54,3	55,6	56,2
балонного газу	39,1	37,8	34,6	35,3
електроплити підлогової	0,3	1,0	1,2	1,0
ванної або душу	24,9	27,7	29,8	33,6
телефону	27,0	24,9	24,8	23,1
сміттєпроводу	-	-	-	0,1

Що стосується таких необхідних комунальних зручностей, як водопровід, каналізація, гаряче водопостачання, то відсоток сільських домогосподарств, що має їх у своєму розпорядженні, відчутно поступається домогосподарствам, які проживають у містах. Так, у 2013 р. лише 40,5% сільських домогосподарств мали у своєму розпорядженні водопровід, тоді як у великих містах такий показник становив 97,4%, а у малих містах – 82,8%. Аналогічна ситуація виникла із наявністю каналізації: лише 38,1% сільських домогосподарств мають таку зручність, зокрема у великих містах – 96,8%, а у малих містах – 81,9%. Отож, 2013 р. водопроводом було обладнано лише менше ніж половину сільських приміщень, що у 2,5 рази менше, ніж у великих містах.

Щодо наявності в домогосподарствах ванни або душу, то сільська місцевість також характеризується вкрай низьким рівнем забезпеченості такими видами комунальних зручностей. За даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України у 2013 р., лише 33,6% сільських домогосподарств мали у своєму розпорядженні ванну або душ. У цілому така ситуація свідчить про вкрай низький рівень забезпеченості селян основними видами комунальних зручностей.

У незадовільному стані у сільській місцевості перебувають об'єкти *соціально-культурного призначення*. Зокрема у сільській місцевості об'єкти сфери освіти у більшості випадків не мають сучасного технічного обладнання для навчання, не вистачає також педагогічного персоналу, а рівень його фахової освіти нижчий, ніж у міських

поселеннях. Незважаючи на це, необхідно зазначити і про зростаючу динаміку сільських дошкільних навчальних закладів. Так, у 2012 р. було уведено близько 1079 місць, що у 4 рази більше ніж у 2000 р. та на 2,88% менше за попередній період 2011 р. (табл. 3). У той час, коли кількість уведених учнівських місць загальноосвітніх навчальних закладів знизилася у 2012 р. і становила 4,5 тис. місць і щодо 2000 р. (8,6 тис. місць), і до 2011 р. (6,7 тис. місць).

Таблиця 3

**Уведення в експлуатацію об'єктів
соціально-культурного призначення
у сільській місцевості у 2000–2012 рр. [10, с. 118]**

Об'єкти соціально-культурного призначення	2000	2005	2009	2010	2011	2012
Дошкільні навчальні заклади, місць	265	358	429	320	1111	1079
Загальноосвітні навчальні заклади, тис. учнівських місць	8,6	5,2	2,6	3,6	6,7	4,5
Лікарняні заклади, ліжок	65	21	265	8	21	-
Амбулаторно-поліклінічні заклади, відвідувань на зміну	800	317	341	522	586	507
Клубні заклади, місць	1000	350	450	150	1421	676

До негативних наслідків у соціальному аспекті призводить руйнування інфраструктури сільських лікувальних установ. Потенціал сільських дільничних лікарень скорочується із року в рік, а саме: якщо 2000 р. було введено у дію 65 лікарняних ліжок, у 2009 р. – 265, то із 2010 р. їх кількість різко скорочується до 21 у 2011 р., а у 2012 р. у експлуатацію не введено жодного лікарняного ліжка. Поспіль було практично припинено виїзні форми медичного обслуговування, знизилася обсяги та якість профілактичних медичних заходів.

Висновки. З огляду на викладене, вважаємо, що державна політика щодо вирішення соціально-економічних проблем сільського населення має бути складовою державної агропродовольчої політики і спрямованою на розвиток сільської місцевості, подолання бідності і безробіття, поліпшення умов проживання у сільській місцевості. З цієї метою необхідно:

1. Створити передумови для стабільного розвитку сільських територій як основи забезпечення належних соціально-економічних умов проживання на селі.

2. Уведення системи моніторингу демографічної ситуації у сільській місцевості, встановлення конкретних пріоритетів та адресних заходів демографічної політики щодо кожного із сільських регіонів з урахуванням особливостей демографічних показників у регіонального розвитку.

3. Сприяти розбудові соціальної сфери села, що створить умови для розширення сфери застосування праці у сільській місцевості, підвищення рівня доходів селян і якості проживання на селі.

4. Розробити засоби заохочення інвесторів сільськогосподарських підприємств в інвестуванні у розвиток комунальної та транспортної інфраструктури, соціальної сфери сільських населених пунктів, зокрема – у вигляді укладання інвестиційних угод з органами місцевої влади та отримання податкових канікул щодо сплати місцевих податків і зборів.

5. При розробці та затвердженні Державного бюджету України передбачати виділення бюджетних коштів у сферах охорони здоров'я, освіти, культури, житлово-комунального господарства для сільської місцевості відповідно до вимог Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» [3] в частині дотримання обсягів мінімального фінансування розвитку села (не менше 1% ВВП), будівництва об'єктів невиробничого призначення у сільській місцевості (50% капіталовкладень за цією статтею) тощо.

---

1. Економічна активність населення України 2007–2012 рр.: статистичний збірник. – К.: Державна Служба Статистики України, 2013. – 204 с.

2. Загальна характеристика статево-вікового складу населення України у 2013 році // Державна служба статистики України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.database.ukrcensus.gov.ua>.

3. Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві: Закон України: станом на 17 жовтня 1990 р. № 400-XII. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

4. Коломієць О. О. Демографічні імперативи політики збереження трудоресурсного потенціалу та шляхи активізації резервів його використання / О. О. Коломієць // Стратегічні пріоритети. – 2012. – № 3 (24). – С. 51–55.

5. Про затвердження Методологічних положень щодо статистичного аналізу чисельності та складу населення: Наказ Державного Комітету Статистики України: станом на 13 грудня 2006 року № 602. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uzakon.com/documents/date_ci/pg_gbntwo/index.htm.

6. Праця України у 2011–2012 рр.: статистичний збірник. – К.: Державна служба статистики України, 2013. – 323 с.

7. Рябоконт В. П. Соціально-економічні проблеми зайнятості сільського населення / В. П. Рябоконт // Економіка АПК. – 2012. – № 12. – С. 95–99.

8. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2011–2013 роках: статистичний збірник. – К.: Державна служба статистики України, 2013. – 83 с.

9. Статистичний щорічник України за 2012 рік: статистичний збірник / за ред. О. Г. Осауленка. – К.: Державна служба статистики України, 2013. – 559 с.

10. Україна в цифрах у 2012 році: статистичний збірник; за ред. О. Г. Осауленка. – К.: Державна служба статистики України, 2013. – 248 с.

11. Україна в цифрах у 2013 році: статистичний збірник; за ред. О. Г. Осауленка. – К.: Державна служба статистики України, 2013. – 248 с.

Сенишин О. С. Социальное развитие села как условие достижения продовольственной безопасности Украины.

Освещены проблемы социального развития села и пути их решения. Проанализированы и определены уровень и качество жизни населения сельской местности в таких сферах, как демографическая, на рынке труда, развития социальной инфраструктуры. Представлено ряд предложений относительно государственной политики по решению социально-экономических проблем развития украинского села.

Ключевые слова: сельское население, численность населения, социальное развитие села, демографическая нагрузка, экономически активное население, социальная и бытовая инфраструктуры.

Senyshyn O. S. Village social development as a condition for achieving food security of Ukraine.

This article is devoted to the problems of social development of rural areas and ways to solve them. The level and quality of life in rural areas such as: demographic, labour market, social infrastructure development are analysed and determined, series of proposals for public policy to address social and economic problems of the Ukrainian village are presented, namely, creating conditions for sustainable development of rural areas as a basis for appropriate social and economic conditions in rural areas, the introduction of a monitoring system of the demographic situation in rural areas, establish specific priorities and targeted measures of demographic policy for each of the rural areas, promoting the development of rural social sphere, which create conditions for the expansion of employment in rural areas, development of tools to encourage investors agricultural enterprises to invest in the development of utilities and transport infrastructure, budgeting in health, education, culture, housing and communal services in rural areas in accordance with the Law of Ukraine «On the priority of social development of rural areas and agriculture in the national economy» in terms of compliance with the minimum amount of funding for rural development (at least 1% of GDP), construction non-production facilities in rural areas (50% of investment for this article) and others.

Key words: rural population, population, village social development, demographic burden, economically active population, social and household infrastructures.

Стаття надійшла 3 лютого 2014 р.